

## SOCIOLOGIE ȘI ISTORIE : LA CENTENARUL MORȚII LUI ION C. BRĂTIANU

*L'histoire moderne des Roumains est liée à la forte personnalité de Ion C. Brătianu, l'un des principaux fondateurs de la Roumanie moderne.*

*Représentant de la catégorie sociale moyenne des petits nobles, Ion C. Brătianu s'est efforcé à apprendre l'échelle des valeurs européennes dans tous les domaines : culturel, politique, administrative, etc ; grâce à son patriotisme et à son intelligence politique exceptionnelle, il a su profiter de toutes les circonstances historiques favorables de la politique européenne afin de convaincre les Grandes Puissances de l'Occident qu'il était bien à l'avantage de l'Europe de rendre justice aux peuples du Bas-Danube.*

*Durant les événements qui ont marqué la période héroïque de l'histoire moderne des Roumains, Ion C. Brătianu s'est situé parmi les élites qui ont mis en branle le mouvement de régénération nationale. Député dans l'Assemblée ad-hoc de la Valachie, il a soutenu les mêmes points de programme que ceux que l'on soutenait dans l'Assemblée ad-hoc de la Moldavie, en 1857. Dirigent du parti unioniste valaque en 1859, à côté des frères Golesto et de C.A. Rosetti, il s'est opposé de toutes ses forces au gouvernement très vite trop personnel du prince Couza. C'est Ion C. Brătianu qui a amené avec lui le Prince Carol 1-er pour le mettre à la tête de l'Etat roumain. Brătianu s'est ensuite efforcée de promouvoir une politique roumaine balkanique révolutionnaire, pour l'affranchissement de peuples chrétiens des Balkans de l'oppression ottomane, entre 1867—1868. Il a réalisé en grande partie cette politique par les sacrifices des soldats roumains sous les murs de Plevna. Il a ensuite contribué d'une manière fondamentale à l'édification de la société roumaine moderne, aussi bien par l'organisation sociale de son parti National-Libéral que par la législation sociale et économique qu'il a su imposer au Parlement libéral entre 1875—1888. Ion C. Brătianu demeure, de la sorte, l'un des principaux régénérateurs, dans la sens européen et libéral, de la société roumaine, gravement affectée par la dissociation de sensibilité soufferte sous les princes Phanariotes.*

Regretatul Fernand Braudel, corifeul celei de-a doua generații de mari istorici francezi formați la prestigioasa *Ecole des Annales*, obișnuia să spună că sociologii îi întovărășesc cu dragă inimă pe istorici în cercetările lor; dar că de obicei îi părăsesc la mijlocul drumului.

Știință socială prin definiție și prin vocație, sociologia a fost într-o oarecare măsură orientată și în sens diacronic de către întemeietorul ei, Auguste Comte; așa cum o orientase, de altfel, și precursorul lui Comte, Montesquieu. Pe parcurs însă, numeroși sociologi au crezut cu puțință sacrificarea punctului de vedere diacronic celui sincron, în năzuința lor de a face din disciplina profesată de ei o disciplină cu adevărat științifică, susceptibilă, prin urmare, să elaboreze *legități* și în virtutea acestora să făurească *previziuni*.

Marea proliferare a științelor sociale, în urma celui de-al doilea război mondial, a îngăduit însă istoriei să devanseze sociologia, integrând un mare număr de discipline umane într-o știință istorică susceptibilă să conceapă evoluția omenirii pe toate dimensiunile sociale, de la economic la intelectual și de la politic la imagologic. Metoda fusese practică concomitent, în al doilea sfert al veacului nostru, de către prestigioasa *Ecole des Annales*, în frunte cu Marc Bloch și cu Lucien Febvre, ca și de Arnold J. Toynbee.

O lucrare voluminoasă ca aceea datorită lui Fernand Braudel: *La Méditerranée au temps de Philippe II* — recent tălmăcită și în limba română — constituie un prețios model de istorie pur sociologică, sau, ceea ce este într-o oarecare măsură același lucru, de sociologie diacronică. Întreg secolul al XVI-lea își capătă, sub pana inspirată a lui Fernand Braudel, explicația structurilor și a evoluțiilor, pornind de la realitățile sociologice mediteraniene.

Tot astfel, lucrările lui Pierre Chaunu, probabil cel mai inspirat și cel mai scinteietor dintre istoricii contemporani francezi, însumează un ansamblu de date sociologice, economice, culturale și politice puse în mișcare în perspectivă diacronică. În ceea ce privește istoriografia românească, deviată de aproape o jumătate de veac de la menirea ei științifică și europeană de aberațiile școlii organizate de dr. Mihail Roller, aceasta nu a produs încă, cu rare excepții\* o lucrare temeinic documentată asupra condițiilor în care s-a produs modernizarea și europenizarea societății românești începând cu al doilea sfert al veacului trecut, astfel ca în consens cu problematica modernă a *imagologiei*, să se poată contura o analiză diacronică a imaginii poporului român în conștiința europeană.

Am încercat să conturez această imagine într-o serie din care nu au văzut lumina tiparului decît primele două volume, consacrate perioadei 1716—1821. Un al treilea volum, consacrat perioadei esențiale a europenizării României (1821—1836), așteaptă încă, de mai bine de trei ani, lumina tiparului.

Pe de altă parte, prefațînd cel de-al treilea volum de documente consacrate lui Ion C. Brătianu, sub auspiciile Fundației cu același nume,

\* Vezi, de pildă, analiza condițiilor diplomatice internaționale în care a putut lua naștere o mică Românie autonomă față de Imperiul țarist (W. J. Rikker, *The Making of Romania*, 1931, traducere în lb. română de Zoe Ghețu), Investigația fundamentală datorată lui Eugen Lovinescu în *Istoria civilizației române moderne*, 1924 (3 volume), Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, București, Edit. Politică, 1987, etc.

în 1930, Constantin C. Giurescu deplîngea lipsa unor lucrări istorice de ansamblu privind domnia marelui rege Carol I, și a unor biografii privind, precumpănitor, pe Ion C. Brătianu și pe Ion I. C. Brătianu. După mai bine de șaizeci de ani de la acest regret al cunoscutului istoric român, nimic nu s-a schimbat — în bine! — în istoriografia română. Generațiile de istorici bizari, formați la școala lui Mihail Roller, s-au ferit ca dracul de familie să pomenească pozitiv de cei doi mari întemeietori ai României moderne: regele Carol I și Ion C. Brătianu. Ceva mai mult, Pentru a distra atenția cititorilor și marelui public, ei au procedat la două substituții încorecte, opunîndu-i *Principelui străin*, Carol I, pe cel de pe urmă domnitor pămîntean, Alexandru Ioan Cuza; iar sfetnicului lui Carol I, Ion C. Brătianu, i l-au opus pe sfetnicul lui Cuza, ajuns temporar și sfetnicul lui Carol I, pe Mihail Kogălniceanu. Procedeele conserva toate stigmatele intențiilor de substituție și de amăgire care l-au inspirat din înaltă și străină poruncă.

Coborîtor dintr-o familie de boiernași implantată de multe veacuri pe plaiuri argeșene, Ion C. Brătianu, a cărui copilărie chinată s-a desfășurat în casa părintească, unde a fost expus inexplicabilei animozități a mamei sale, care-și rezerva toată duioșia maternă pentru fiul ei mai mare — Dimitrie, a avut o viață extrem de frământată.

Viața sa, atât de agitată, rezună în episoadele ei cea mai frământată, dar și cea mai creatoare epocă din istoria poporului român. Perioada de timp căreia evlavia celui de pe urmă supraviețuitor al mării generații pașoptiste, Dimitrie A. Sturdza, i-a consacrat prețioasele volume de documente intitulată, semnificativ: *Acte și Documente relative la Istoria Renașterii României*, însumînd 10 volume editate între anii 1900—1909, reprezintă cea mai glorioasă epocă a istoriei moderne a poporului român. Născut în anul prăbușirii domniilor fanariote (1821), Ion C. Brătianu, fiu al unui părinte care s-a priceput să beneficieze din plin de noul sistem de capilaritate socială, politică și administrativă deschis energiilor românești de către restrictivul, totuși, *Regulament organic*, a străbătut toate etapele obligatorii prin care contemporanii săi, aparținînd, ca și el, păturii mijlocii de boiernași, sau păturii de sus a mării boierimi s-au priceput, inițial, să deprindă scara de valori europene în toate domeniile, de la domeniul vestimentar și cultural la cel politic și administrativ. Apoi, după deprinderea acestei scări de valori, inițial de la preceptorii lor francezi, apoi în atmosfera culturală a Parisului sau a universităților de limbă germană, românii din generația lui Ion C. Brătianu s-au priceput, cu un patriotism fără de greș și cu o inteligență politică excepțională, să prilejuiască toate împrejurările favorabile ale politicii europene, pentru a convinge marile puteri liberale ale Europei că era în interesul lor să facă dreptate la Dunărea de Jos. Mintuitorul război al Crimeei a depășit toate așteptările revoluționarilor români care, după eroica, dar zadarnica lor mișcare revoluționară din 1848, așteptau, pe malurile Senei, să reînceapă cu sorți de izbîndă lupta provizoriu pierdută pe malurile Dîmboviței.

În toate evenimentele care au marcat această perioadă eroică a istoriei moderne a românilor, Ion C. Brătianu a fost printre fruntași mișcării de regenerare națională. Deputat în divanul *ad-hoc* al Țării Românești, a susținut cu entuziasm votarea celor patru puncte programatice pe care și le-a însușit și divanul *ad-hoc* al Moldovei, în același an 1857. Corifeu, alături de frații Golești și de C. A. Rosetti, al partidului naționalist,

a înțeles că trebuia să-i cedeze înțietatea la alegerea domnească din ianuarie 1859 alesului Moldovei. Opozant statornic orientării spre cîrmuire personală și necontrolată inițiate de către Cuza încă înainte de lovitura de stat de la 2 mai 1864, Ion C. Brătianu a fost inițial sufletul coaliției tuturor oamenilor de stat români răspunzători de răsturnarea lui Cuza, de la extrema dreaptă a lui Lascăr Catargiu și Petre Mavrogheni pînă la corifeii partidului roșu, trecînd prin moderatii Ion Ghica, Dimitrie Ghica, Dimitrie Sturdza, P. P. Carp și Nicolae Blaremburg. Trimis la Paris de conspiratori, Ion C. Brătianu a pregătit acoperirea diplomatică a actului de la 11—12 februarie 1866 (stil vechi) și a izbutit, concomitent, să-l aducă în țară pe mult-doritul Principe străin, în persoana lui Carol-Eitel von Hohenzollern-Sigmaringen, fiind cel dintîi care să-i juruiască devotament și credință, din clipa în care a pus, alături de el, piciorul pe pămîntul românesc. Inspirator al politicii „revoluționare” concepute pentru eliberarea întregii Peninsule balcanice de stăpînirea otomană, între 1867—1868, Ion Brătianu s-a văzut nevoit, în fața atitudinii amenințătoare a tuturor marilor puteri europene, să cedeze puterea partidului conservator, între 1868—1876, consacîndu-se între timp operei de constituire a unui puternic partid național-liberal, orientat treptat spre centru, în ciuda tendințelor ultra-democratice ale partizanilor săi cei mai devotați, C. A. Rosetti și Eugeniu Carada.

Clipa marilor încercări a sunat pentru Ion C. Brătianu în anul 1875, o dată cu misterioasele agitații din Herzegovina, agitații care prefigurau redeschiderea eternei Chestiuni a Orientului, orientată în sens liberal și european în 1856 în urma războiului Crimeei, și reglementată în problemele ei neteritoriale prin acordul de la Londra din 1871. În vreme ce fruntașii conservatori ai cabinetului condus cu excepțională intuiție politică internă și o cinste desăvîrșită de către Lascăr Catargiu ezitau să impună României prospere a lui Carol I acel salt în necunoscut care putea fi participarea activă, pentru întia oară în istoria României, la un război ruso-ture (vezi în acest sens argumentele peremptorii folosite de către Ion Ghica în broșura lui *Ua cugetare politică*), Ion C. Brătianu, aproape singur (Kogălniceanu i s-a raliat după lungi ezitări) a acceptat să ducă la bun sfîrșit o politică inspirată fiului său de către înțeleptul principe Karl-Anton von Hohenzollern-Sigmaringen. Politică, de fapt, la care consimțise în cele din urmă principele de Bismarek, pentru a se achita definitiv față de țarul Alexandru al II-lea și față de cancelarul acestuia, principele Gorceacov, de marea obligație pe care o contractase în anul 1870 față de Rusia, care acceptase, nu numai să rămînă neutră în hotărîtorul război franco-german, dar și să descurajeze orice veleitate de intervenție a Împăratului Franz-Iosif de partea Franței, pentru a se răzbuna împotriva lui Bismarek pentru înfrîngerea de la Sadowa.

În cunoscutul său *Testament politique*, cardinalul de Richelieu definea arta politicii ca fiind „*l'art de rendre possible ce qui est nécessaire*”. Formula poate fi inversată și devine atunci „*l'art de rendre nécessaire ce qui est possible*”.

Formula cardinalului de Richelieu devine, în concepția lui Ion C. Brătianu, cunoscutul adagiu *Îndrăzneală în cele bine chibzuite*. Intuiția acestei formule politice și aplicarea ei fără de greș, de fiecare dată, îl singularizează pe Ion C. Brătianu printre toți ceilalți oameni politici români, prieteni sau adversari: și-l înalță mai presus de fiecare din ei.

Comparat cu fiecare din bărbații politici care au alcătuit marea pleiadă a pașoptiștilor și a urmașilor lor imediați, Ion C. Brătianu a putut fi socotit inferior fiecăruia din ei în anumite domenii. El nu avea strălucita origine socială a unor Ion și Dimitrie Ghica, Petru Mavrogheni sau a fraților Golești. N-a avut cultura istorică a lui Nicolae Bălcescu sau Mihail Kogălniceanu, nici marele talent oratoric al unor Barbu Catargiu sau Alexandru Lahovary, nici excepționalul talent ziaristic al lui C. A. Rosetti sau Mihail Eminescu, nici pregătirea economică și financiară a unor Petre Mavrogheni, Ingeniu Carada sau Emil Costinescu. Dar el se pricepea, ca niciun altul, să îmbine toate aceste însușiri, chiar dacă alții excelau în cadrul lor mai mult ca el însuși. Și, printr-o incontestabilă intuiție politică, reușea, de fiecare dată, să pună, mai corect decât alții, în ecuație datele de care dispunea; să elaboreze, pe baza unui *donné* bine cumpănit, un *conservat* profund realist.

Moștenitor al *Aufklärung*-ului și al despotismului luminat al Secolului Luminilor, ca și al exceselor Revoluției franceze și ale Imperiului napoleonic, secolul trecut, *Le stupide XIX-e Siècle*, cum l-a stigmatizat, într-un moment de indignare, Léon Daudet în lucrarea publicată de el sub acest titlu, a evoluat, de la politica romantismului care a produs „*Revoluția intelectualilor*”, cum a caracterizat istoricul britanic Sir Lewis Namier mișcările în același timp naționale, politice și sociale din anii 1848—1849, la o politică realistă, pe care o va încerca precumpănitul principele Otto von Bismarck, *Cancelarul de Fier*.

Spre deosebire de Bismarck care, născut într-o familie de junkeri, nu va aluneca niciodată spre concepții liberale sau democratico-revoluționare, Ion C. Brătianu, născut într-o veche familie de boiernasi, recent promovată pe plan politic și economic, va debata în politică sub semnul radicalismului mazzinian. Situat pe poziții de extremă-stingă în timpul revoluției din 1848, el își va continua relațiile cu democrații și radicalii lui Mazzini și lui Ledru-Rollin, în timpul exilului; și nu va ezita să ia parte la un complot împotriva vieții Împăratului Napoleon al III-lea, ceea ce îi va aduce o condamnare politică și o detențiune curînd încheiată într-o casă de sănătate, din bunăvoința Împăratului Napoleon. Participarea lui la complotul împotriva celui care va asigura acoperirea diplomatică a autonomiei și unirii Principatelor române era în logica romantică a radicalismului revoluționar. În speță, revoluția franceză de la sfîrșitul lunii februarie 1848, revoluție pregătită de lojile masonice printr-o vastă campanie de banchete antimonarhice, dăduse semnalul revoluțiilor în lanț, care cuprinseseră întreaga Europă centrală și, la chemarea lui Lamartine, prin emisarul său de taină, doctorul Mandl, prînseuseră revoluția de la Islaz, înălțurarea lui Vodă-Bibescu și constituirea guvernului revoluționar provizoriu la București. Pe ruinele tronului regelui Louis-Philippe — suveran detestat cordial de către lordul Palmerston, atotputernicul și popularul conducător al diplomației britanice — se creaseră premisele unei acțiuni comune anglo-franceze, orientate spre modificarea în sens liberal a hartei Europei în sens mazzinian.

Din nefericire pentru națiunile Europei, rezolvarea cu forța a problemei sociale în Franța, în cursul singeroaselor zile ale lunii iunie 1848, a avut ca nemijlocită consecință înlocuirea forțelor revoluționare de la conducerea celei de-a doua Republici franceze cu forțe de ordine cu ten-

dințe reacționare. Lordul Palmerston, care era un liberal realist, nu putea angaja Marea-Britanie, singură, în viesparul oriental.

Disocierea, din fericire de scurtă durată, a celor două puteri europene maritime și liberale, s-a repercutat numaidecît asupra Chestiunii Orientului. Atitudinea guvernului otoman, inițial atît de favorabilă revoluționarilor din Țara Românească, unde consulul-general britanic, Robert Colquhoun, avusese un rol atît de activ în pregătirea și desfășurarea activității revoluționare (era un văr al Lordului Palmerston), s-a modificat cu 180°. Diplomația țarului și-a recăpătat toată influența la Constantinopol; și o întregă armată a trecut Dunărea cu asentimentul țarului, ca să facă ordine la București, în ziua de 13 septembrie 1848. Cea dintîi revoluție națională a României moderne fusese potolită cu sabia.

Răspîndiți în întreaga Europă, revoluționarii munteni, cu concursul unui număr mai mic de revoluționari moldoveni, și-au continuat, sub alte stele, și controversese, din ce în ce mai aprige, și activitățile subterane, din ce în ce mai energice. Revoluționarii angajați sub steagul lui Giuseppe Mazzini, în cadrul Internaționalei liberal-radicală de la Londra, își puseseră întreaga nădejde în viitoarele alegeri din Franța republicană, alegeri care urmau să aibe loc în anul 1852. Din toată corespondența revoluționară a anilor 1849—1852 se vede credința că aceste alegeri vor fi suficient de orientate spre stînga pentru a-l aduce la putere pe liderul radical Ledru-Rollin, care-și luase cele mai solemne angajamente că va relua politica externă a lui Lamartine și va soluționa cu sabia Chestiunea Orientului.

Mai realist, Lordul Palmerston mizase pe visătorul Principe — Președinte Louis Napoleon Bonaparte, spre marea indignare a reginei Victoria și a principelui-consort, Albert. Lovitura de stat de la 2 decembrie 1851 a ucis în fașe toate nădejdile revoluționarilor și naționaliștilor din Europa. Așa se explică ura exacerbată a lor împotriva omului care, discret și ascuns, nu-și dezvăluise încă intențiile, providențiale în majoritatea lor. Așa se explică faptul că, antrenat de patimile colegilor săi radicali, *l'infiricoul* din 1848 nu a ezitat să participe la unul din numeroasele comploturi republicane îndreptate împotriva vieții noului Împărat al francezilor.

Ca toate celelalte, și acest complot a fost descoperit de vîgileta siguranță franceză. Părea firesc ca, părtaș activ la complot, Ion C. Brătianu să-și încheie zilele, fie sub cuțitul ghilotinei, cum o va face Orsini, fie în temnițele celui de-al doilea imperiu. Soarta și mansuetudinea „Împăratului-poet”, al lui Eminescu, au vrut altfel. Transferat din temniță într-o casă de sănătate — clădirea există și azi la Paris — Ion C. Brătianu a fost grațiat de Împărat și, revenit, alături de ceilalți revoluționari, la București, în preajma alegerilor pentru divanul *ad-hoc*, și-a reînceput în 1857 cariera politică atît de strălucită.



Ctitor, alături și în umbra angustă a marelui rege Carol I, al statului român modern, Ion C. Brătianu a contribuit într-o măsură excepțională la edificarea societății moderne românești, atît prin activitatea socială a puternicului partid Național-Liberal, constituit de el cu concursul, uneori esențial, al lui C. A. Rosetti și al lui Eugeniu Carada, cit și prin legislația impusă de el Parlamentului liberal între anii 1867—1868 și mai ales 1876—1888. Partidul Național-Liberal, organizat după normele

societăților secrete din Franța și Italia, în spirit mazzinian, a grupat sub același steag elementele cele mai disparate ale societății românești, de la principele Dimitrie Gr. Ghica (beizadea-Bostan), multă vreme Președintele oficial al Partidului Național-Liberal, și de la Cantacuzinii-Rîfoveni (Gogu Cantacuzino va fi unul din favoriții lui Ion C. Brătianu și va deveni șeful vestitei „Oculțe”, alături de Eugeniu Carada) și Cîmpineii la Grigore Serrurie și Stancu Bechiamu, de la cele două ramuri ale fraților Golești la Constantin Nacu și la Anastase Stolojan. Istoria socială a României moderne trebuie să țină seama de acest amalgam de forțe sociale constituit de Ion C. Brătianu și C. A. Rosetti sub steagul partidului propulsat de ei. S-a realizat astfel, în societatea românească, un prețios amalgam de forțe sociale, un spectru solar larg, de la boierimea princiară la cele mai nobile nume ale marii boierimi și apoi la boierimea mijlocie, la intelectualitate și la negustorie.

Pe la mijlocul secolului trecut, când războiul Crimeei nu-și produsese încă toate consecințele mintuitoare, societatea românească nu se eliberase încă pe deplin de cumplita ipotecă orientală, atât de activă în secolul fanariot. „*Secolul de scădere fanariot*”, cum îl denumește Stelian Neagoe (*Istoria Unirii Românilor*, București, 1986, p. 71) își va proiecta încă multă vreme, după neașteptata lichidare a domniilor fanariote, prin conflictul ireversibil între nerăbdarea eteristă și seculară și în mare măsură biruitoarea răbdare fanariotă — în 1821. Și multe din ciudatele și aberantele fenomene care frământă astăzi societatea românească postcomunismă își au, foarte probabil, rădăcinile în tiparele penibile orientale impuse societății românești înfracarpatice de un veac de stăpînire fanariotă absolută și de mai bine de o jumătate de veac de post-fanariotism social\*.

În esență, scara de valori europene, prezentă în codul genetic social al poporului român, a suferit o penibilă și durabilă disociere de sensibilitate, prin confruntarea multiseclară cu scara de valori orientale vehiculate de fanarioți și apoi de alți exponenți ai etologiei răsăritene. Întreaga pătură conducătoare, silită să devină colaboraționistă, a fost astfel înjosită și pervertită, consecințele morale și sociale ale acestei perversiuni transmițându-se de sus în jos, în straturi sociale tot mai largi.

Reacția mintuitoare pentru poporul român s-a produs încă din secolul Luminilor, peste Carpați, prin scara de valori europene reafirmate cu hotărîre de către Școala Latinistă și axată pe strălucita noastră origine română. Ca un subprodus neașteptat al Revoluției franceze, câteva zeci de emigranți francezi aparținînd unor straturi sociale diferite au reintrodus scara de valori morale și culturale europene în Principatele române, prin lecțiile de limbă și literatură franceză împărtășite elevilor lor aparținînd celor mai înalte neamuri domnești sau boierești. Analizată mai cu seamă de către Pompiliu Eliade, această reeuropenizare a culturii și scării de valori specifice societății românești s-a desfășurat în paralel de ambele

\* După o lungă perioadă de educație forțată a imaginii fanarioților în istoriografia română, un finar sociolog român, Ilie Bădescu, într-o lucrare lipărită în *Ediția Științifică și Enciclopedică* în anul 1984 sub titlul de *Sincronism european și cultură critică românească*, a întreprins o prețioasă analiză sociologică a sensului și consecințelor sociale ale regimului fanariot în țările române. M-am îngăduit să reiau analiza, în cele trei volume consacrate *Imagini României prin călători*. Și am ajuns la concluzia că societății românești înfracarpatice i se potrivește formula celebră aplicată de marele critic anglo-american T. S. Eliot societății britanice din 1642-1660, sub impactul obscurantist puritan: *disociere de sensibilitate*.

văi ale Carpaților și a constituit, în esență, un proces social mîntuitor de *deorientalizare* treptată. Anticipînd cu două generații acest proces, pătura cultivată de peste Carpați a folosit ca vehicul fundamental al procesului de recuperare europeană limbile latină, italiană și, tot mai hotărît în secolul trecut, germană. Elitele sociale din Principate au înlocuit treptat — după o destul de scurtă perioadă de paralelism — limba și cultura greacă prin limba și cultura franceză, grație cărora au avut accesul larg deschis — prin neenumărate traduceri — la capodoperele culturii europene în alte limbi. Pe urmele precursorului Dinicu Golescu, sute și sute de tineri români, aparținînd, cu timpul, tuturor păturilor sociale, au luat drumul Apusului și au revenit în patrie, nu toți în postura penibilă zugrăvită de Eminescu, ei, mulți dintre ei, cu doriața fierbinte de a aplica în societatea românească lecțiile deprinse în capitalele Europei apusene.

Într-o societate încă orientală, occidentalizată exclusiv la suprafață, s-a produs între anii 1834—1848 o explozie de culturalizare consemnată de Ionescu Gion. După stagnarea intelectuală din epoca fanariotă — o destul să facem statistica tipăririlor în limba română din țările române, între 1716 și 1820, pentru a ne da seama dacă se mai poate vorbi de o cultură *românească* sub fanarioți — numărul cărților tipărite, mai ales traduceri, sporește în ritm exponențial. Toată lumea citea, clasele de sus în limba franceză, greacă, germană sau italiană, pătura de mijloc în franceză sau română, mica burghezie în românește.

Experimentul divanelor *ad-hoc* - experiment unic în istoria modernă a Europei și în concordanță cu marele principiu al naționalităților scump lui Napoleon al III-lea, adevăratul *Napoléon le Grand*, cum l-a denumit, într-o biografie foarte recentă, istoricul și omul politic francez Philippe Séguin — a constituit o excepțională dovadă de patriotism și de solidaritate a tuturor claselor sociale, care a avut darul să lase în umbră problema rurală și lupta de clasă prilejuită de ea. Pe baza celor patru puncte programatice votate simultan la București și la Iași s-a elaborat cea de-a doua Constituție hărăzită din afară — după Regulamentul Organic al Principatelor române: Convenția de la Paris, elaborată la data de 7/19 august 1858 de către ambasadorii marilor puteri din capitala Franței, sub prezidenția ministrului de Afaceri Străine al Împăratului Napoleon al III-lea, contele Colonna-Walewski. Se știe că prin celebrul ei articol 16, această convenție desființa orice privilegiu de clasă, social și fiscal. În virtutea acestei dispoziții se realiza dezideratul egalității depline înaintea legii, principiul-vector al Revoluției franceze. Din anul 1858, *La Boyarîe* și-a văzut surpată temelială a preeminenței absolute pe care o exercitase în societatea românească, oficial, între 1822 și 1858. Și-a putut menține latifundiile — intacte pînă în 1864 — și preeminența socială și educativă. Dar încă de sub domnia lui Alexandru Vodă Ghica se produsese o sciziune esențială în sinul acestei mari boierimii. Un număr de boieri maturi sau tineri se grupaseră, în Țara Românească, în jurul lui Dinicu Golescu mai întîi, în jurul colonelului Ion Cîmpineanu după moartea lui Dinicu Golescu. Un fenomen asemănător a avut loc și în Moldova lui Mihalache Vodă Sturdza. Mișcarea insurrecțională din Moldova a fost reprezentată, în 1848, exclusiv de odraslele celor mai de frunte neamuri bolerești (Ghica, Sturdza, Costachi, Moruzi, Rallet) dar a avut mai ales un caracter de vodevil. Dimpotrivă, în Țara Românească, unde alături

de vlăstare aparținând la șapte mari neamuri domnești (Ghica, Cantacuzino) sau boierești (Golescu, Grădișteanu, Racoviță, Bălăceanu, Rosetti) au luat parte, precumpănitor, odrasle ale unor neamuri boierești de a doua treaptă, ca frații Brătianu și frații Bălcescu, și intelectuali de vază în frunte cu Ion Heliade Rădulescu, mișcarea revoluționară a coborât de la început în masele largi populare și s-a bucurat de sprijinul unei părți însemnate a corpului ofițeresc. De aceea s-a putut menține la putere vreme de trei luni guvernul revoluționar.

Revenit în patrie după nouă ani de exil, în 1857, Ion C. Brătianu s-a priceput să deslușească ordinea urgențelor pe care se cuvenea s-o accepte partidul liberal unionist. Se cuvenea, în primul rînd, să se facă dovada că poporul român merita încrederea pe care i-o arătase Europa, reunită în Congresul de la Paris. Și că avea suficientă maturitate ca să năzuiască să se cîrmuiască prin elitele lui politice, fără tutela sau protectoratul vreunei mari puteri europene. La acea dată, aproape întreaga presă germană — cum a arătat recent într-un studiu extrem de important Carla Braun von Stumm — și o parte a presei britanice se îndoia de capacitatea poporului român de a se cîrmui „prin el însuși”. De aici importanța excepțională a maturității de vederi de care vor da dovadă, simultan, cele două divane ad-hoc, al Moldovei și al Țării Românești, pricepîndu-se să sintetizeze în vestitele *patru puncte* năzuințele politice ale Principatelor. De aici importanța propagandistică a *filoromânilor*, care s-au însărcinat cu acoperirea publicistică a strădaniilor politice românești.

După hărăzirea Convenției de la Paris, și cu acoperirea diplomatică a lui Napoleon al III-lea, al doilea obiectiv al partidului unionist a fost în mod firesc Unirea Principatelor, realizată la 24 ianuarie 1859. Ion Brătianu a înțeles atunci că agitarea intempestivă a problemei sociale putea compromite, în fața Europei conservatoare sau liberale, imaginea poporului român pe plan politic. De aici atitudinea lui reticentă în problema agrară.

După reformele de structură impuse de cîrmuirea personală a lui Alexandru-Ioan Cuza, se profila, din nou, problema politică. Pentru Ion C. Brătianu, obiectivul urmărit acum era înlăturarea cîrmuirii personale și realizarea celui mai de seamă punct din programul divanelor *ad-hoc*: întronarea principelui străin. I-a fost dat lui Ion C. Brătianu să contribuie în mod esențial la îndeplinirea acestor obiective esențiale pentru România modernă.

Conducător de fapt al politicii țării sale sub guvernele prezidate de Constantin Kretzulescu, Nicolae Golescu și Ștefan Golescu, între 1867—1868, Ion C. Brătianu s-a preocupat de probleme balcanice și n-a avut răgazul necesar să abordeze vreo problemă socială. În marea lui guvernare de 12 ani însă (1876—1888), după realizarea independenței statului român, în urma jertfelor de la Plevna, și mai ales după asigurarea intangibilității statului român modern în urma asocierii României la Tripla alianță austro-italo-germană (octombrie 1883), Ion C. Brătianu a avut, vreme de aproape cinci ani, pînă la răsturnarea lui de la putere de opoziția coalizată împotriva lui, răgazul să abordeze problema modernizării societății românești.

Această problemă nu a fost încă suficient abordată în istoriografia română, mai ales prin comparație cu procesele similare desfășurate în

societățile contemporane ale Europei. Modernizarea, pentru o societate care suferise cunoscuta *disociere de sensibilitate*, datorită lungului traumatism oriental, precumpănitor fanariot, implica, într-o formulă sintetică, *europenizarea*. Acest fenomen se desfășura, concomitent, pe cale instituțională, axiologică și educativă\*.

*La Boyarie*, lipsită din 1858 de temelii ei legale de predominare socială absolută, suferise succesiv mai multe clivaje, o parte din reprezentanții ei cei mai de frunte (Ion Ghica, Ion Cantacuzino, Manolache-Costache Epureanu, Mihail Kogălniceanu, frații Golești, Lascăr Catargiu, Cîmpineșii, Grădiștenii, Roseteștii, etc.) punindu-se în fruntea partidului unionist. După realizarea Unirii Principatelor, aripa progresistă a marii boierimi suferise un al doilea clivaj, care a făcut-o să se angajeze, fie sub steagul domniei personale a lui Cuza (Nicolae Kretzulescu, Ion Emanoil Florescu, Mihail Kogălniceanu), fie sub acela al „*Monstruoasei Coaliții*” (frații Golești, Lascăr Catargiu, Ion Ghica, Manolache Costache Epureanu, Petre Mavrogheni, Dimitrie Sturdza, C. A. Rosetti, Nicolae Blarenberg). În primii ani ai domniei lui Carol I, „monstruoasa coaliție” s-a destrămat în trei formații politice. Frații Golești (descendenți din Dinicu Golescu) au patronat, ca și Dimitrie Ghica de la un moment dat, partidul „roșu”, organizat de Ion C. Brătianu, C. A. Rosetti și Eugeniu Carada. Ceilalți boieri s-au afiliat partidului conservator cu excepția lui Ion Ghica și a devotatului său Dimitrie Sturdza, situați pe o linie mediană, dar mai apropiată de stînga decît de dreapta. Sub lunga guvernare finală a lui Ion C. Brătianu, „țara era împărțită în două, în guvernamentali și opozați, în liberali și conservatori, sau în „roși” și „albi”, cum li se zicea încă”\*\*.

*Capilaritatea socială*, la rîndul ei, are un aspect precumpănitor subiectiv, deși diferitele ascensiuni subiective se pot grupa și trata în colectiv. Starea economică a unei societăți rămase pînă în zilele noastre, „eminentemente agricolă” — cel puțin ca mentalitate — nu îngăduia o ascensiune pe criterii economice decît unui foarte mic număr de spirite întreprinzătoare (mai ales neguțători, bancheri, dar și arendași de latifundii). Ascensiunea socială se realiza pe trepte instituționale (administrația de stat, magistratura, învățămîntul, oștirea) dar, precumpănitor, *prin politică*.

Înțelepciunea regelui Carol I pare a fi stabilit de timpuriu un criteriu nicidecum nesocotit pentru verificarea ascensiunii corecte la nivelul portofoliilor ministeriale. Acest criteriu — lucru în aparență paradoxal pentru un principe prusian — a fost foarte curînd deținerea diplomei de doctor în drept de la Universitatea de la Paris. Evident, această diplomă nu se solicita unor oameni politici cu alte formații educative: generali, medici,

\* Cele trei importante volume de *Amintiri* ale lui Badu R. Rosetti, recent retipărite — dar cu regretabile și extrem de caracteristice *omisiuni* — pentru Moldova — și recent editate *Memorii* ale lui Constantin Argetoianu, pentru Oltenia și pentru capitala țării, ne aduc prețioase repere sub forma de observații personale pătrunzătoare pe seama procesului evolutiv al societății românești în cel de pe urmă sfert al secolului trecut.

\*\* Constantin Argetoianu, *Memorii. Jurnale*, vol. I, București, edit. Humanitas, 1991, p. 120. Memoriadistul ne atrage atenția că „țara”, adică societatea românească, se reducea „la cele o sută de mii de inși care făceau politică” (ibid.). Este vorba de o problemă socială prin excelență, în genul celei intuite de profesoara Joan Davies în lucrarea ei *Social Mobility and Political Change* (London, Macmillan, 1970). În speță, mobilitatea socială este puternic influențată de mutațiile de ordin instituțional și politic; și contribuie, la rîndul ei, la aceste mutații.

economiști, nici anumitor vlăstare ale boierimii princiere sau ale marii boierimi. Dar, în afara acestor numeroase cazuri, singurul criteriu care, în concepția regelui întemeietor de stat, echivala cele mai autentice blazoane boierești sau princiere era posesiunea diplomei de doctor în drept de la Universitatea de la Paris. Din cei 131 de miniștri cîți au prestat jurămîntul de credință sub Carol I, nu mai puțin de 24 au deținut acest talisman care le deschidea toate ușile, atît în politică și în învățămînt cît și în magistratură. Conservatorii par a fi introdus cei dintîi această echivalare tacită a diplomei de doctor în drept de la Paris cu marile nume boierești, în repartitia portofoliilor ministeriale. Ca un fel de replică, Ion C. Brătianu va folosi și el patru miniștri liberali posesori ai diplomei talisman și anume: Mihail Pherekyde, Eugeniu Stătescu, Constantin Nacu și Constantin I. Stoicescu. Din membrii celei de-a doua generații de doctori în drept de la Paris, patru, și anume Alexandru Marghiloman, Take Ionescu, C. C. Arion și Constantin Gh. Dissescu, vor deveni — unii din ei după un stagiu în partidul liberal — membri de frunte ai partidului conservator; iar doi, Alexandru C. Constantinescu și mai tîrziu Toma Stelian, vor juca un rol de frunte în cadrul Partidului Național Liberal.

În societatea românească patronată de Carol I, asemenea echivalențe-promoții social-politice au constituit un model de capilaritate socio-politică organizată în jurul ideii de educație și de performanță intelectuală. Modelul a continuat să se aplice pînă în 1940, viața politică a României interbelice numărînd în fruntea partidelor detentori ai diplomei de doctor în drept de la Paris ca I. G. Duca, Gheorghe Tătărescu, G. G. Mironescu, Victor Antonescu, Victor Bădulescu, Armand Călinescu, Mitică Constantinescu, Nicolae Titulescu și Istrate Micescu.



După cum ne arată Constantin Argetoianu\* — care de altfel confirmă cele scrise anterior de memorialiști ca Radu R. Rosetti, Mariu Theodorian-Carada sau Constantin Bacalbașa — societatea românească, sub lunga cîrmuire a lui Ion C. Brătianu (1876—1888) ajunsese să se polarizeze și social și politic, dar și intelectual (mai ales prin critica junimistă și prin polemicile acerbe ale lui Mihail Eminescu în officiosul conservator „*Tim-pul*” între „colectiviștii” (calificare semnificativă aplicată liberalilor de către cel mai incisiv dintre liderii lor, Eugeniu Stătescu, într-o cuvîntare publică) și conservatori. Duiliu Zamfirescu ne dezvăluise și el această polarizare, „etanșă”- cum scrie Argetoianu, în romanul central al ciclului său, *În război*. „Teată boierimea mare — cu rare excepții, ca un Dimitrie A. Sturdza, un Dimitrie Ghica (beizadea Mitică), un Iancu Cîmpineanu, un Mihail Kogălniceanu — alcătuiind Partidul Conservator, eliminase din înalta societate tot ce era liberal (...). Această ostracizare a lumii liberale, și excluderea ei din înalta societate — bineînțeles și de la Jockey-Club — era singura război pe care conservatorii puteau să o exercite împotriva acelor care, în politică, le puseseră călcîiul pe grumaz. O războiare copilărească, dar nu fără de efect în străfundul sufletului celor de sus din tabăra liberală, care au resimțit ultrajul mai adînc decît au

\* *Op. cit.*, p. 120.

binevoit s-o mărturisească. Și poate că ura lor neîmpăcată împotriva conservatorilor și a boierilor a avut ca substrat tocmai acest ostracism, această prigoană „mondenă” a liberalilor. În aceste notații ale lui Constantin Argetoianu\* avem o revelație pe care istoricii epocii respective au datoriat s-o adâncească și s-o analizeze pe plan sociologic, psihosociologic, politologic și imagologic, comparînd-o cu alte situații istorice similare.

Silit să patroneze un asemenea proces politic care prilejuia asemenea consecințe sociale, Ion C. Brătianu nu poate fi în nici un caz învinuit că a urmărit el personal aceste consecințe. Unii din adversarii săi politici l-au învinuit de *snobism*, stare de spirit asociată îndeobște cu originea socială din mica nobilime. Asociat în activitatea lui politică unor boieri de prima treaptă, ca frații Golești, Ion și Dimitrie Ghica, Ion Cămpineanu și Dimitrie A. Sturdza, Ion C. Brătianu va mai folosi în partidul condus de el personalități aparținînd nobilimii princiare, mai cu seamă pe Gogu Cantacuzino-Rîfoveanu și pe cneazul Dimitrie Moruzi, devotatul său prefect de poliție. Ulterior, sub conducerea lui Dimitrie A. Sturdza, în partidul Național-Liberal se va înscrie, temporar, și principele Constantin Brâncoveanu. Cel puțin în răstimpul cîrmuirii lui din 1876—1888, Ion C. Brătianu nu poate fi învinuit de ură de clasă și nici de sectarism. Dimpotrivă. Omul care nu s-a sfiit să afirme, în plin Parlament liberal: „*Si eu sînt conservator!*”, n-a putut practica altă politică socială decît aceea orientată de imparțialitatea distantă a regelui Carol I, „*Carol Îngăduitorul*”, cum l-a caracterizat, într-un moment de exasperare antiliberală, Mihail Eminescu în paginile ziarului „*Timpul*”. Regele, cum ne-o confirmă Constantin Argetoianu, avea grijă ca la balurile curții să fie invitați, deopotrivă, membri ai ambelor partide de guvernămînt, singura restricție privind moralitatea celor în cauză. Promoțiunea mondenă avea loc la recepțiile date în casele Șuțu și Oteteleșanu, Bibescu și Știrbei. Simpla răzbunare mondenă împotriva liberalismului disprețuit ca egalitar. Dar răzbunarea și-a avut urmările ei, de multe ori favorabile, ca stimulent educativ.

Evident, organizarea partidului Național-Liberal a avut o excepțională importanță socială, ca promovare, educare și moralizare a unor straturi largi din societatea românească. Dar această organizare a fost, precumpănitor, opera lui C. A. Rosetti, a lui Eugeniu Carada și a lui Eugeniu Stătescu. Împotriva acestora, niciodată împotriva lui Ion C. Brătianu, se revarsă fulgerile criticii necruțătoare a lui Mihail Eminescu. Împotriva „*pociturii cu bulbucății ochi de broască*” și împotriva „*Gianniilor și Caradalelor*”. Aceste calificative au darul să trezească atenția sociologilor. Scurmînd în adîncime ca să constituie și să promoveze o pătură mijlocie, indispensabilă pentru satisfacerea cerințelor birocratice ale unui stat care se înzestra într-un ritm vertiginos cu instituțiile necesare administrației unei societăți moderne; conducătorii partidului liberal trebuiau să folosească elemente încă neînchegate pe deplin într-o pătură socială, dar avînd un minimum de știință de carte și de veleități de promovare. În Oltenia și Muntenia, arendași sau chiar vechilii boierești, profesori, institutori și, un număr foarte mare, slujitori al altarului. Încă de la data de 7 februa-

\* *Op. cit.*, p. 120—121.

rie-1868 într-un amplu raport înaintat ministrului de externe al lui Napoleon al III-lea, consulul francez de la Iași, analizând condițiile în virtutea cărora partidul „roșu” izbutise să-și închege puternice structuri organizatorice, menționa, între altele, rolul esențial al clerului inferior, devenit „unealtă în mâna comitetelor secrete și contribuind la răspîndirea ideilor radicale în rândurile straturilor de jos ale poporului” \*. Negustorimea, în special, îngroșa rândurile partidului liberal și-i furniza numeroase subvenții. De această pătură economico-socială Ion C. Brătianu s-a îngrijit, în mod deosebit. Marele angrosist de stofe, Stancu R. Bechianu, a fost în două rânduri ales senator în parlamentele liberale.

Adversar constant, ireductibil, al partidului liberal, Caragiale, „ultimul ocupant fanariot”, cum l-a denumit unul din numeroșii intelectuali români răpuși în infernul concentraționar, Nicolae Davidescu, s-a priceput, cu clarviziunea urii, să întocmească, în „*O Serisoare pierdută*”, catagrafia structurii sociale a partidului detestat de el. Scena se petrece, după indicații, într-un județ de munte, în care, prin urmare, neexistînd latifundii, boierimea mare nu exista. Stîlpii partidului de la putere (presupus conservator) sînt, după numele purtate, de obîrșie alogenă: Trahanache, Farfuridi, Dandanache... Singurul de obîrșie neaoșe, boierească — și-a făcut studiile la Paris — este prefectul Tipătescu. În fruntea opoziției liberale, Cațavencu, nu ne poate ascunde orice fel de obîrșie, chiar și una românească. În mod semnificativ, singurul personaj cu adevărat onest din lumea politică pusă în mișcare de geniul lui Caragiale, *Cetățeanul turmentat*, rămîne pînă la sfîrșit anonim. Dar din partidul lui Cațavencu fac parte, la loc de cinste, institutorii Ionescu & Popescu și, din spusele polițaiului, „Popa Pripiei”. Agentul forței publice, cheia administrativă a județului, are și el un nume interpretabil ca obîrșie: Ghiță Pristanda.

Nu este exclus ca junimistul Caragiale să fi urmărit, conștient sau inconștient, să dea o replică junimistului Eminescu, opunînd „Gianniilor și Caradalelor” proprii săi „Farfurizi și Cațavenci”. Nu întîmplător, Farfuride — presupus conservator — pomeneste de „ochii Europei ațînțiți asupra noastră”, ceea ce prilejuiește tirada „patriotică” a liberalului Cațavencu. Dar la Caragiale alogeni sînt cu toții, nu numai liberalii. Și nu fără motiv. Sociologia politică are un capitol special consacrat marilor personalități alogene care au ocupat locuri de cinste în istoria altor popoare: Mazarin, Napoleon, familia de Broglie în istoria Franței, țarina Ecaterina a II-a în istoria Rusiei, Carol I în istoria României, Bernadotte în istoria Suediei, Disraeli în istoria Angliei... În condițiile în care marea boierime din Principate a avut, aproape fără excepție, sînge elin în vine, după cum au avut și mica și mijlocia boierime, strălucirea oratorică sau diplomatică a unor neamuri ca acela al Lahovăreștilor, urmînd Cantacuzinilor și Ghiculeștilor, trebuie recunoscută la justa ei valoare. Intransigența lui Eminescu trebuie, evident, corectată.



Toți istoricii au recunoscut frîna tot mai hotărîtă pe care Ion C. Brătianu — între anii 1878 — 1888 — a pus-o revend icărilor radicale și egali-

\* A. S. B., *Micro Franța*, r. 44, c. 149 reproduc în lucrarea istoricului Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență*, București, 1979, p. 194.

tare în fruntea cărora s-a situat un C. A. Rosetti și apoi, la nivelul respectiv, un George Panu. Înțelepciunea politică a experimentatului Brătianu îl povățuia să nu forțeze capilaritatea socială într-o societate încă prea orientală pentru a putea suferi experiența egalitară a Occidentului. Carol I avea aceeași concepție. Abia la sfârșit de poveste, în 1914, regele-întemeietor va accepta, nu fără multiple reticențe, să patroneze, cu uriașa lui autoritate, reformele revoluționare, democratice, de structură, preconizate de fiul lui Ion C. Brătianu. Reforme care, conjugate cu consecințele reîntregirii neamului românesc, vor orienta România Mare în frământata, dar liberă și îmbelșugată perioadă interbelică ...

Ne rămâne să încheiem acest studiu de sociologie politică prin evocarea a două amănunte, puțin cunoscute în istoriografia română; dar care învederează acuitatea înțelepciunii politice a lui Ion C. Brătianu și importanța lui excepțională pe linia democratizării societății românești.

În Parlamentul liberal din 1883, atunci când opoziția, după cunoscuta și pitoreasca formulă a lui Alexandru Lahovary, era atât de anemic reprezentată încât membrilor ei le-ar fi fost anevoie să joace o partidă de *whist* (strămoșul venerabil al jocului de bridge), Ion C. Brătianu a avut fantezia să-și testeze partizanii aleși prin voia lui în Camera deputaților, de la Chițu de la Craiova la Kiritzescu de la Giurgiu. „Ia spuneți-mi dvs., a început Primul-ministru, care a fost mai mare om politic? Napoleon I sau ideologii?” „Napoleon!” s-a grăbit să-i dea replica un mameluc liberal. „Napoleon?” a răspuns Brătianu. „Napoleon a murit la Sfânta-Elena. În vreme ce gânditorii politici stigmatizați de el cu epitetul peiorativ de *ideologi*, Benjamin Constant, Royer-Collard și alții, au făurit doctrina liberală care este acceptată astăzi în toate țările din fruntea progresului, și care este și doctrina partidului nostru”.

Într-o zi de început de mai, 1891, știrea morții fulgerătoare a lui Ion C. Brătianu, în conacul de la Florica, s-a răspândit în capitala țării. Peste tot s-au arborat drapele de doliu. Un tânăr conservator a intrat atunci în prăvălia, cernită, a unui mare negustor liberal, și l-a apostrofat cu impertinență pe negustorul care stă pe scaun lângă casă: „Dar ce, mă, ți-a murit tata sau mama, de ai arborat doliu mare?”

Și negustorul liberal, fără să se ridice de pe scaun, i-a răspuns liniștit interlocutorului său din altă lume:

„Nu mi-a murit nici tata, nici mama. A murit acela datorită căruia îmi pot îngădui să stau pe scaun înaintea dumitale!”

A fost probabil, cel mai grăitor omagiu care s-a adus, atunci, marelui om de stat, făuritor al independenței României și promotorul unei politici sociale și naționale care-și vor da toate roadele în veacul următor morții lui Ion C. Brătianu, în mare măsură prin strădaniile fiului său, marele om de stat Ion I. C. Brătianu, vrednic de marele său părinte.